

1 INLEIDING, PROBLEEMSTELLING EN GEBRUIKTE BRONNEN

1.1 Inleiding

Geïnteresseerden kunnen op verschillende manieren met kunst in aanraking komen. In deze studie zal de meeste aandacht uitgaan naar het bezoek aan schouwburgen, concertzalen en musea en naar het beoefenen van kunstvakken. Daarnaast zal het verzamelen van kunstvoorwerpen en het volgen van kunstprogramma's via de elektronische media (televisie, radio en eigen afspeelapparatuur) in kaart gebracht worden. Voor ieder van deze vier participatievormen zal onderzocht worden hoe de belangstelling zich in de periode tussen de jaren zeventig en midden jaren negentig heeft ontwikkeld.

Kunst kent vele verschijningsvormen. In verschillende disciplines zijn beoefenaars als professional of amateur actief. De aandacht zal zich hier concentreren op uiteenlopende vormen van beeldende kunst en van podiumkunst. Soms zullen participatiegegevens op deze terreinen vergeleken worden met die van film en fotografie. Literatuur en kenmerken van het lezende publiek blijven hier buiten beschouwing. Het onderzoek naar de beoefening van kunstvakken richt zich op amateurs.

Amateurs worden omschreven als personen die in hun vrije tijd, los van hun beroep of opleiding, activiteiten beoefenen op het vlak van de vrije en toegepaste kunstvakken.¹ Nagegaan zal worden welk deel van de bevolking tenminste één kunstvak beoefent, hoe de groep beoefenaren is samengesteld en in hoeverre hierin in de loop van de tijd veranderingen zijn opgetreden. Wat de ambities van de beoefenaren zijn en op welk kwaliteitsniveau de betrokkenen zich bewegen, blijft buiten beschouwing. Als hier over beoefenaren van kunstvakken gesproken wordt, betreft dit dus amateurs in alle gradaties tussen het stadium van beginner tot dat van gevorderde. In culturele instellingen vertonen zowel professionals als amateurs hun kunsten. De beschikbare gegevens melden niet in welke mate het bezoek professioneel of gesubsidieerd cultuuraanbod betrof. Onderzocht zal worden welk deel van de bevolking weleens podiumkunsten, musea of galleries bezoekt, maar in het midden blijft in hoeverre bezoekers van officieel beschermde kunst houden. Wel wordt een onderscheid gemaakt tussen traditioneel (toneel, klassieke muziek en ballet) en populair (cabaret, popmuziek, jazz en musical) podiumaanbod. Het is niet de bedoeling om deze indeling ter discussie te stellen of om uitspraken te doen over de kwaliteit van het gebodene. Dit rapport beperkt zich tot de publieke belangstelling en veranderingen daarin.

1.2 Kader van het SCP-onderzoek

De studie maakt deel uit van een reeks van onderzoeken die het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) met steun van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OC&W) verricht. Deze reeks, aangeduid met *Het culturele draagvlak*, bouwt voort op onderzoek naar cultuurparticipatie in Nederland, dat

reeds geruime tijd door het SCP wordt uitgevoerd.² Naast onderzoek naar participatievormen op het terrein van de kunsten omvat *Het culturele draagvlak* overeenkomstige participatiestudies op het terrein van media en letteren en op dat van het culturele erfgoed (i.e. musea, monumenten, archeologie en archieven).

Vanzelfsprekend bestaat er samenhang tussen activiteiten binnen de sector kunsten en de overige sectoren van cultuurbeleid (media en cultureel erfgoed). Niettemin leent de administratieve verkaveling van het cultuurbeleid zich ook goed voor een driedeling van het participatieonderzoek. Binnen de reeks onderzoeken van *Het culturele draagvlak* wordt op elk terrein (cultureel erfgoed, media en kunst) onderzocht hoe groot het publiek is, hoe het is samengesteld, welke andere interesses het heeft en in hoeverre het door de tijd van omvang en samenstelling is veranderd.

In het kader van *Het culturele draagvlak* verschenen tot op heden drie studies: een over bezoek aan podiumkunsten, een over lezen in de vrije tijd en een over de publieke belangstelling voor het culturele erfgoed. In *Podia in een tijdperk van afstandsbediening* worden de achtergronden van veranderingen in de omvang en samenstelling van het podiumpubliek sinds de jaren vijftig beschreven (Knulst 1995). In *Leesgewoonten* (Knulst en Kraaykamp 1996) wordt de ontwikkeling van het lezen sinds de jaren dertig beschreven en geanalyseerd om inzicht te verkrijgen in factoren die het lezen bedreigen.³ In *Het gedeelde erfgoed* worden veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig onderzocht (De Haan 1997).

Voorafgaand aan deze reeks verscheen in 1991 *De kunstzinnige burger* (Van Beek en Knulst 1991), een onderzoek naar de beoefening van kunstzinnige activiteiten en naar culturele interesses in de periode 1975-1987. De beschikbare gegevens maken het thans mogelijk om in een vervolgrapportage de ontwikkelingen in de kunstparticipatie tot 1995 te behandelen.⁴ Opnieuw worden ontwikkelingen in de omvang van zowel actieve als receptieve kunstparticipatie en in de samenstelling van de groep participanten onderzocht. Naast het beoefenen van kunstvakken en het bezoek aan culturele instellingen wordt eveneens ingegaan op het kopen en lenen van beeldende kunst en het volgen van kunstprogramma's via de media. Ook wordt onderzocht in hoeverre deze participatievormen samenhangen. In dit onderzoek zullen eerst de volgende vragen worden beantwoord.

- Hoe groot is de belangstelling voor de kunsten en hoe heeft deze zich door de tijd ontwikkeld?
- Wat zijn de relevante achtergrondkenmerken (leeftijd, sekse, vooropleiding, regionale spreiding, e.d.) van de belangstellenden?
- In hoeverre is de samenstelling van de groep participanten door de tijd veranderd?

Cultureel actieven en amateurs behoren tot een slag mensen dat zich niet tot de cultuur beperkt; zij zijn veelzijdig en doen aan vrijetijdsbesteding van uiteenlopende aard. In dit onderzoek zal eveneens een antwoord gegeven worden op de volgende vraag.

- Welke andere interesses hebben kunstzinnig geïnteresseerden?

Verder zal op een aantal achtergronden van verschillen in deelname en in veranderingen in die deelnameverschillen ingegaan worden. Deze blijken in belangrijke mate samen te hangen met leeftijd. De volgende vragen komen aan bod.

- Welke factoren beïnvloeden de kunstparticipatie in verschillende levensfasen?
- Hoe kunnen verschuivingen in de deelname tussen ouderen en jongeren verklaard worden?

Ook de relatie tussen cultureel aanbod en het gebruik wordt apart behandeld. Een groot deel van het gerenommeerde aanbod bevindt zich in de grote steden. De vraag naar de invloed van de culturele infrastructuur richt zich op verschillen tussen inwoners van grote steden, middelgrote steden en overige gemeenten:

- In hoeverre leidt de concentratie van cultuuraanbod in de grote steden tot meer bezoek onder de inwoners?

1.3 De gebruikte bronnen

De gestelde onderzoeksvragen kunnen het best met behulp van bevolkingssurveys beantwoord worden, en meer in het bijzonder met door de tijd herhaalde surveys. Van belang in dit verband zijn met name het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) en het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO). Beide surveys zijn niet specifiek op de belangstelling voor kunst gericht, maar bevatten informatie over tal van levensterreinen. Deze opzet heeft als voordeel dat de belangstelling voor kunst in een bredere context onderzocht kan worden.

De twee onderzoeken verschillen naar steekproefomvang, methode en naar de manier waarop de bevroegde activiteiten zijn omschreven en afgebakend. De TBO's vormen een combinatie van een traditioneel survey en een dagboek waarin de respondenten gedurende een week hun tijdsbesteding noteren. Het TBO wordt sinds 1975 om de vijf jaar gehouden onder een steekproef van circa 3.000 personen van 12 jaar en ouder. Het vierjaarlijkse AVO wordt sinds 1979 gehouden onder een steekproef van circa 15.000 personen uit de Nederlandse bevolking. Daarbij worden alle leden van huishoudens van 6 jaar en ouder ondervraagd. De survey voorziet in gedetailleerde informatie over cultuurparticipatie en de beoefening van kunstvakken.

Het AVO bevat gegevens over ieder van de vier participatievormen (het beoefenen van kunstvakken, het bezoek aan culturele instellingen, het verzamelen van beeldende kunst en het volgen van kunstprogramma's via de media). Bij iedere deelnamevorm is een aantal verschillende disciplines onderscheiden. Bij de beoefening van kunstvakken is gevraagd naar de volgende clusters:

- tekenen, schilderen, grafisch werk;
- beeldhouwen, boetseren, pottenbakken, sieraden maken;
- werken met textiel (textiele werkvormen), wandkleden maken, weven;
- zingen;
- bespelen van een muziekinstrument;
- toneel, mime, volksdans, ballet (ook jazz- en beatballet);
- fotografie, film, video (geen vakantie- of familiekiekjes/filmpjes).

Bij elk positief antwoord worden enkele vervolgvragen gesteld. In de eerste plaats over het volgen van lessen of cursussen. Hierbij wordt gewezen op de volgende mogelijkheden:

- 'ingeschreven zijn bij een instelling zoals muziekschool, balletschool, toneelschool, creativiteitscentrum of iets dergelijks';
- 'lessen, oefeningen of cursussen onder leiding van een leraar of beroepskracht, anders dan in instellingen zoals bedoeld in de vorige vraag';

In de tweede plaats is gevraagd of men voor de activiteit lid is van:

- 'een vereniging, club, gezelschap of andere organisatie (maar niet opleidingsinstituut of opleidingsinstelling)'.

Bij het verzamelen van kunst gaat het om:

- het kopen van beeldende kunst (bedrag van de aankoop);
- het lidmaatschap van een artotheek of kunstuitleen centrum.

Bij het bezoek aan het culturele aanbod zijn de volgende vormen onderscheiden:

- podia: (beroeps)toneel, cabaret, klassieke muziek, opera en operette, populaire muziek (popmuziek, jazz en musical), ballet;
- (kunst)musea en galleries.

Respondenten die aangaven in de twaalf maanden voorafgaande aan de enquête een culturele instelling te hebben bezocht, werd bij elke genoemde vorm gevraagd hoe vaak zij dat gedaan hadden.

Bij het gebruik van media zal nagegaan worden in hoeverre radio- of televisie-uitzendingen gevolgd worden over/van:

- kunst (beeldende kunst, architectuur, theater, boeken, film);
- klassieke muziek.

Tevens zijn gegevens beschikbaar over het luisteren naar klassieke muziek op eigen platen, CD's of cassettes. Ook het inschakelen van media (bladen, radio of televisie) voor informatie/recensies over muziek, tentoonstellingen, musea, film en toneel zal onderzocht worden.

Het beschrijven van ontwikkelingen in de kunstparticipatie aan de hand van de tijdreeks AVO's kent een aantal beperkingen. Het eerste AVO uit 1979 bevatte een uitgebreider deel over kunstzinnige activiteiten dan latere AVO's. Het twaalfal takken van beoefening werd teruggebracht tot zeven. De vraagstellingen uit AVO'83-'95 zijn wel goed vergelijkbaar.

Data van het AVO'95 zijn echter door een ander onderzoeksbureau vergaard dan data van voorgaande AVO's. Bij de dataverzameling is een andere procedure toegepast waardoor een hogere respons is gerealiseerd. Dit zou de reden kunnen zijn waarom de deelnamecijfers in 1995 afwijken van de trend die op basis van eerdere AVO's werd gevonden. In opdracht van het SCP heeft het onderzoeksbureau van AVO'95 onderzocht in hoeverre deze afwijking een gevolg is van de methode van dataverzameling. Geconcludeerd werd dat veranderingen in cultuurdeelname niet toegeschreven konden worden aan de gebruikte procedure. Wel is het aannemelijk dat de deelnamecijfers van kunstzinnige activiteiten

beïnvloed worden door een andere layout van de vragenlijst. Ten opzichte van het AVO'91 liggen deze cijfers in het AVO'95 over het algemeen lager. Hierom is besloten de gegevens over het beoefenen van kunstvakken uit 1995 niet te vergelijken met die van eerdere meetmomenten. In de bijlage van hoofdstuk 2 wordt gedetailleerder op deze kwestie ingegaan.

De TBO-gegevens over de beoefening van kunstvakken van verschillende peiljaren zijn wel goed vergelijkbaar. De ontwikkeling in de omvang en samenstelling van de participatie zal daarom mede aan de hand van TBO-gegevens beschreven worden. Het enquêteonderdeel van TBO geeft informatie over het beoefenen van een zestal kunst- en kunstnijverheidsvakken:

- schilderen, tekenen;
- boetseren, pottenbakken;
- zingen;
- bespelen van een muziekinstrument;
- toneelspelen, musical, ballet;
- fotograferen, filmen.

Deze activiteiten zijn in het TBO-enquêtedeel niet als een aparte soort opgenomen, zoals in het AVO, maar als onderdeel van een cluster vragen over hobby's en liefhebberijen. Naar muziekbeoefening en zingen is wel afzonderlijk gevraagd. Anders dan in het AVO wordt de beoefening van zang in het TBO zuiniger afgebakend. De vraag luidt namelijk meteen of men aan een zangkoor of zanggroep meedoet, dan wel individueel als zanger of zangeres optreedt. Er zijn echter meer verschillen tussen de vraagstellingen van het AVO en het TBO. In het TBO worden bij de beeldende vakken beeldhouwen en sieraden maken niet genoemd en er is niet gevraagd naar textiele werkvormen. In het TBO is, anders dan in het AVO, bij fotografie en filmen het maken van vakantie en familieopnamen niet uitgesloten.

Enigszins afwijkend van de vraagstelling over zang in het AVO is bij de overige antwoorden op de vragen over het al of niet deelnemen steeds gelegenheid geboden om in één keer ook een drietal wijzen van beoefening te specificeren. De antwoordmogelijkheden zijn als volgt:

- individueel;
- in verenigingsverband;
- in ander verband .

Vervolg vragen over cursussen en lessen ontbreken hier echter. Op het vlak van musiceren is het TBO evenwel bijzonder gedetailleerd, omdat hier ook naar het bespeelde soort instrument wordt gevraagd.

Ook het dagboekgedeelte van het TBO bevat informatie over de deelname aan culturele activiteiten. In het 'dagboek' hebben respondenten gedurende een oktoberweek van kwartier tot kwartier hun bezigheden genoteerd.⁵ In dit verband is vooral de informatie over de aan kunstvakken bestede tijd van belang. In het dagboek is weinig ruimte voor detaillering. Twee hoofdsoorten van activiteiten zijn er onderscheiden, te weten beeldende vakken en podiumvakken. Als voorbeelden zijn daar achtereenvolgens opgesomd:

- boetseren, pottenbakken, schilderen, weven, filmen, fotograferen, ontwikkelen;

- muziekinstrument bespelen, zingen, toneelspelen, ballet beoefenen.

Van de respondenten van de TBO's die een kunstzinnige liefhebberij aankruisten, is daarom ook bekend of zij in de loop van de onderzoekswEEK aan de beoefening zijn toegekomen en hoe lang zij dit hebben gedaan.

Verder bevat het TBO gegevens over het bezoek aan culturele instellingen en over vrijwilligerswerk (op het terrein van zang, muziek, toneel of op een ander cultureel terrein), alsmede deelname aan andere vrijetijdsbesteding. Door het brede karakter van de TBO-gegevens kan de kunstparticipatie te midden van andere vrijetijdsbesteding geanalyseerd worden.

Aanvullende informatie over met name het aanbod van culturele instellingen is uit diverse CBS-statistieken verkregen.

1.4 Opbouw van het rapport

Dit rapport is opgebouwd uit twee delen. In het eerste deel worden verschillen in cultuurparticipatie tussen bevolkingsgroepen en veranderingen daarin beschreven. Ook de samenhangen tussen verschillende participatievormen en de positie van de cultuurparticipatie in de vrijetijdsbesteding komen in dit beschrijvende deel 1 aan bod (hoofdstukken 2, 3, 4 en 5). Deel 2 is gewijd aan achtergronden van opvallende participatieverschillen en ontwikkelingen (hoofdstukken 6, 7 en 8). In dit tweede deel wordt nader ingegaan op verschillen tussen jongeren en ouderen en verschuivingen in deze deelnameverhouding. Veel jongeren maken door het initiatief van ouders of school kennis met kunst. Tijdens de volwassen levensloop vormt de aanwezigheid van jonge kinderen een uitgaansbeperking en op oudere leeftijd doen lichamelijke beperkingen dat. De achtergronden van participatieverschillen tussen jongeren en ouderen komen in hoofdstuk 6 aan bod. In de loop van de tijd is de culturele belangstelling van jongeren en ouderen uit elkaar gegroeid. Is dit vooral een kwestie van gewijzigde levensomstandigheden van jongeren en ouderen of worden jonge generaties in cultureel opzicht anders gesocialiseerd? De achtergronden van verschuivingen in de culturele interesses van jongeren en ouderen worden in hoofdstuk 8 behandeld. Door aandacht te besteden aan verschillen in aanbod wordt ook de achtergrond belicht van met name verschillen in bezoek aan culturele instellingen tussen grootstedelingen en Nederlanders die buiten de grote steden wonen.

Deel 1

In hoofdstukken 2 en 3 wordt de belangstelling voor kunst tussen 1975 en 1995 behandeld. Voor elk van de vier participatievormen zullen de relevante achtergrondkenmerken (leeftijd, sekse, vooropleiding, regionale spreiding e.d.) van de belangstellenden beschreven worden. In hoofdstuk 2 wordt beschreven welk deel van de bevolking op de verschillende terreinen actief is. Hoofdstuk 3 gaat in op de regelmaat waarmee participanten actief zijn. Bij de culturele instellingen komt de bezoekfrequentie aan bod. Bij het beoefenen van kunstvakken wordt ingegaan op de tijd die er wekelijks aan besteed wordt, aan het deelnemen aan lessen en aan lidmaatschappen van verenigingen.

In hoofdstuk 4 worden de samenhangen tussen de vier participatievormen onder-

zoekt. Hierbij is ruim aandacht besteed aan de relatie tussen actieve en receptieve deelname: gaat het beoefenen van kunstvakken vaak samen met het bezoek aan culturele instellingen? Eveneens wordt nagegaan in hoeverre beoefenaren en bezoekers beeldende kunst kopen of lenen en hoe vaak zij kunstprogramma's via de media volgen.

In hoofdstuk 5 komt verwante en minder verwante vrijetijdsbesteding van de kunstliefhebbers aan bod. Deze groep is ook op tal van andere vrijetijdsactiviteiten actief. Tot deze activiteiten horen ook het mediagebruik en het verrichten van vrijwilligerswerk op het terrein van kunst en cultuur. Nagegaan zal worden of verschillen in vrijetijdsbesteding van personen die wel en die niet in kunst geïnteresseerd zijn in de loop van de tijd groter of kleiner zijn geworden. Daartoe zullen eerst algemene trends in de vrijetijdsbesteding besproken worden en vervolgens wordt onderzocht in hoeverre kunstliefhebbers zijn meegegaan in de trends. Eveneens wordt onderzocht in hoeverre verschillende kenmerken van de vrije tijd van invloed zijn op getoonde belangstelling voor kunst.

Deel 2

In hoofdstuk 6 wordt de kunstparticipatie tijdens verschillende levensfasen beschreven. Daarbij zijn de volgende fasen onderscheiden: 6-15 jaar, 16-25 jaar, 26-50 jaar, 51-64 jaar en 65-plus. In de eerstgenoemde levensfase is vooral de opvoeding in het gezin en de cultuureducatie op school van invloed. Deze invloeden werken echter in rest van het leven door. In latere levensfasen brengen veranderende posities in het gezin en op de arbeidsmarkt wisselende verplichtingen met zich mee, evenals veranderingen in tijdsdruk en in inkomen. Nagegaan zal worden in hoeverre factoren als tijdsdruk, gezinssituatie, financiële middelen en hoofdbezigheid alsmede fysieke beperkingen (naast scholing en het ouderlijk voorbeeld) in verschillende levensfasen de cultuurdeelname beïnvloeden.

In hoofdstuk 7 wordt de relatie tussen het aanbod van culturele voorzieningen en het gebruik ervan onderzocht, met de gemeentegrootte als indicator voor het voorzieningenniveau. De concentratie van culturele voorzieningen in de grote steden wordt beschreven en het gebruik van stedelingen wordt vergeleken met dat van andere Nederlanders. Ook wordt nagegaan of de gecombineerde interesse voor hoge en lage cultuur meer in de grote steden voorkomt dan erbuiten en of grootstedelijke scholieren meer van het plaatselijke cultuuraanbod profiteren dan schoolgaanden in de rest van het land.

In hoofdstuk 8 worden achtergronden van de divergerende belangstelling tussen jongeren en ouderen beschreven. Waarom zijn ouderen zich in het algemeen meer voor de kunsten gaan interesseren en jongeren minder? Onderzocht zal worden in hoeverre de uiteenlopende belangstelling is toe te schrijven aan veranderde leefomstandigheden in verschillende levensfasen of aan een uiteenlopende socialisatie van personen die in verschillende tijdperken zijn geboren.

In hoofdstuk 9 worden de belangrijkste bevindingen samengevat.

Noten

- 1 Aan het onderscheid tussen professionals en amateurs ligt overigens niet een kwaliteitscriterium ten grondslag. Er zijn vergevorderde amateurs die in kwalitatief opzicht weinig onderdoen voor de professionals.
- 2 Het SCP verricht al vanaf 1974 onderzoek naar de diverse facetten van cultuurparticipatie. In overeenstemming met de taak van het SCP wordt cultuurparticipatie steeds in samenhang met andere vormen van ontplooiing en ontspanning geanalyseerd. Behalve in het tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport werd aan de belangstelling voor kunst aandacht besteed in eenmalige studies van de culturele sector (SCP 1986; Knulst 1989) en in een studie naar het gebruik van diensten in de quartaire sector (Groenen et al. 1992).
- 3 Deze gespecialiseerde publieksstudie over lezen was al voorafgegaan door de studie *Van woord naar beeld?* (Knulst en Kalmijn 1988), die veranderingen in het gebruik van verschillende soorten elektronische en gedrukte media tot onderwerp had. Tevens werd hierin onderzocht in hoeverre de samenstelling van de gebruikers tussen 1975 en 1985 veranderd was en in hoeverre de consumptie van (nieuw) televisieaanbod ten koste was gegaan van het gebruik van gedrukte media.
- 4 Op basis van deze gegevens is al eerder gerapporteerd over de beoefening van kunstvakken door Knulst (1996c) en De Haan en Knulst (1998).
- 5 De ondervraagden zijn over tenminste twee najaarsweken verspreid en die najaarsperiode geeft een goede indruk van de stand van zaken in seizoenen buiten de zomerperiode. Op basis van de grote steekproefomvang mag ervan worden uitgegaan dat een najaarsweek een goede indruk geeft van de situatie onder de bevolking (niet per se voor die bij afzonderlijke personen). Tijdens geen van de onderzoeksweken van de tot nu toe gehouden TBO's hebben zich bijzondere gebeurtenissen voorgedaan. De TBO's werden altijd buiten de herfstvakantie gehouden.